

Interactie in de multiculturele klas

Inleiding op het themadeel

Maaïke Hajer, Yvonne Leeman & Carol van Nijnatten

Onderwijskundigen en pedagogen domineren het onderzoek dat in scholen plaatsvindt. In dit themagedeelte geeft *Pedagogiek* ruimte aan onderzoek van 'anderen' in scholen. Vanuit taalwetenschappen, communicatiewetenschappen, de vakdidactiek wiskunde en de antropologie wordt verslag gedaan van een onderzoek naar interactie in multiculturele klassen in het voortgezet onderwijs. Het onderzoek werd verricht in het kader van het NWO-programma 'Nederland Multiculturele en Pluriforme Samenleving', in het jargon der ingewijden kortweg 'MPS' genoemd. Dat programma startte in 1997 met haar subsidieronden en stelde zich tot doel de complexe en omvattende problematiek van de multiculturele samenleving interdisciplinair en in samenhang te onderzoeken. Het onderzoeksproject, waarvan hier verslag wordt gedaan, richtte zich op processen van insluiting en uitsluiting van allochtone - met name Marokkaanse - leerlingen in het voortgezet onderwijs. Doorgaans bestaat een themagedeelte van *Pedagogiek* uit artikelen die, op basis van verschillend onderzoek, een onderwerp belichten. Anders dan gewoon biedt *Pedagogiek* nu een themagedeelte van drie artikelen uit eenzelfde project.

Het onderzoek had een looptijd van twee jaar en bestond uit een gevalstudie naar interactieprocessen tijdens wiskundelessen in twee brugklassen van scholen voor voortgezet onderwijs. De scholen waren even groot en stonden in dezelfde wijk in een grote stad. Ze verschilden in richting en samenstelling van de leerlingpopulatie. *De Regenboog* is een vmbo-school met driekwart leerlingen uit etnische minderheidsgroepen. *De Zon* is een school voor mavo, havo en vwo waar de Nederlandse leerlingen de meerderheid vormen. In de brugklassen waar het onderzoek plaatsvond, zaten in totaal 11 Marokkaanse leerlingen. Gedetailleerde informatie over de samenstelling van de brugklassen en over de gehanteerde onderzoeksmethode is in het aparte Kader hierna te vinden.

Maaïke Hajer is docent aan de faculteit Educatieve Opleidingen van de Hogeschool van Utrecht. Zij werkte als post-doc-onderzoekster in het MPS-project Interactie in de multiculturele en multilinguale klas.

Yvonne Leeman is universitair docent bij de afdeling Pedagogische en Onderwijskundige Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam en als onderzoeker verbonden aan het SCO-Kohnstamm-Instituut van diezelfde universiteit.

Carol van Nijnatten is universitair hoofddocent Sociale Studies van het Recht aan de Universiteit Utrecht.

Correspondentieadres: Carol van Nijnatten, Postbus 80.140, 3508 TC Utrecht, e-mail: c.vannijnatten@fss.uu.nl

Thema

Interactie in de multiculturele klas

Onderwijskundigen hebben al veel onderzoek verricht naar leerlingen uit etnische minderheidsgroepen. Het meeste onderzoek concentreerde zich op hun, in vergelijking met Nederlandse leerlingen, achterblijvende schoolprestaties. Het was grootschalig van opzet en maakte gebruik van kwantitatieve onderzoekstechnieken en grove categorie-indelingen van leerlingen. Het resultaat was een representatief natiebreed beeld van de onderwijsprestaties van leerlingen, onderscheiden naar etnische afkomst en milieu. De boodschap was en bleef er een van 'achterstand', die in ieder geval samenhangt met de taalachtergrond van de leerlingen en waarschijnlijk ook met sociaal-culturele kenmerken (Teunissen & Matthijssen, 1996). Echter, informatie over de invloed van het onderwijs op het presteren van verschillende groepen leerlingen is beperkt gebleven. Wat er met leerlingen in scholen en klassen gebeurt, daarover tasten we nog voornamelijk in het duister (Leeman & Volman 1999). Ook de perspectieven en percepties van leerlingen en leraren bleven onderbelicht. Het onderzoek naar leerlingen en scholen is over het algemeen in een integratie-perspectief verricht en een reflectie op multiculturaliteit en multicultureel samenleven ontbreekt veelal (Leeman & Phalet, 1998; Meijnen, 1997). Dat het onderzoek zelf deel van het probleem kan zijn en door een eenzijdige nadruk op algemene kenmerken van groepen bij kan dragen aan stereotiepe beeldvorming over bepaalde etnische minderheidsgroepen, werd bijvoorbeeld nauwelijks bediscussieerd.

Is er in onderwijskundig onderzoek weinig aandacht voor processen van beeldvorming en van identiteitsvorming, binnen etnische studies staan multiculturaliteit en de contextgebondenheid en de veranderlijkheid van etnische beeldvorming en identiteit juist sterk in de belangstelling. Er wordt onderscheid gemaakt tussen toegeschreven identiteit en zelfgekozen identiteit van groeperingen en tussen de betekenisgeving aan etniciteit door groepen en door individuen. Dergelijk onderscheid is van belang om beeldvormingsprocessen en identiteitsvormingsprocessen in klassen en scholen te kunnen duiden. Leerlingen van Marokkaanse afkomst kunnen bijvoorbeeld in de ene klas de speciale aandacht die er is voor hun etnische afkomst waarderen, terwijl ze in een andere klas die speciale aandacht ferm van de hand wijzen. Binnen klassen en scholen kunnen Marokkaanse leerlingen sterk van elkaar verschillen in hun leerlinggedrag of juist groepsspecifiek leerlinggedrag vertonen. Alleen etnografisch getint onderzoek kan over het dagelijks leven in klassen en over de betekenis van etnisch verschil in die klassen meer informatie bieden. Het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan past in de bescheiden traditie op dit terrein.

Onderzoek naar de beleving van culturele verscheidenheid en naar de diversiteit aan individuele betekenisgeving aan onderwijsinhouden heeft aan belang toegenomen met de voortschrijdende leerpsychologische oriëntatie richting constructivisme. Realistische wiskunde is een goed voorbeeld van deze trend. Het onderzoeksproject nam dit vak als case, hetgeen het onderzoek extra relevant maakt voor de huidige onderwijspraktijk. Met de toegenomen belangstelling voor constructivisme is de interactie tijdens de les belangrijker dan ooit. In zogenoemde activerende didactiek en samenwerkend leren is een belangrijk doel interactie over de leerstof tussen leerlingen onderling en tussen docent en leerlingen te organiseren. In meertalige klassen is een relevante didactische stroming het taalgericht vakonderwijs, waarin talige activiteiten in vaklessen worden geïntegreerd, gebruikmakend van tweede-taaldidactiek.

Die interactie wordt onderzocht met discours- en gespreksanalytische methoden. Conversatie-analytisch onderzoek komt voort uit de etnomethodologie. Garfinkel (1967) richtte in zijn onderzoek voor het eerst de aandacht op de wijze

waarop mensen in alledaagse situaties gesprekken organiseren en structureren. Hij ging ervan uit dat mensen doorgaans op de hoogte zijn van de gedragsconventies, weten hoe ze zich in alledaagse situaties moeten gedragen en gevoelig zijn voor afwijkingen van die algemene norm. Alhoewel mensen vaak aan de context kunnen 'aflezen' hoe zij zich behoren te gedragen, wat de kans op misverstanden verkleint, hebben zij ook 'cultural competence' nodig om de bedoelingen van anderen goed te kunnen duiden (Goffman, 1974). De etnomethodologie onderzoekt hoe mensen alledaagse situaties construeren. Vaak wordt gebruik gemaakt van beeld- en geluidsopnames om die alledaagse werkelijkheid voor onderzoek toegankelijk te maken.

Voor conversatie-analyses kunnen opnames van interacties tot in detail worden getranscribeerd. Niet alles maar veel van wat er in het gesprek gebeurt kan op papier komen: pauzes, door elkaar praten, afbrekingen, en dergelijke. Conversatie-analyse heeft meestal betrekking op de wijze waarop de gespreksdeelnemers de gesprekken structureren. Verschillende structurerende elementen kunnen nader worden onderzocht: de organisatie van spreekbeurten (wie geeft wie het woord, breekt de ander af, enzovoort), de categorieën (identiteiten) waaraan wordt gerefereerd, afstemming van uitingen op het gehoor, discrepantie tussen structuur en inhoud van het gesprek, enzovoorts. Vaak wordt een gedeelte van de interactie als eerste geanalyseerd waarna in het verdere materiaal steun wordt gezocht voor de bevindingen uit de analyse van het tekstonderdeel (Ten Have, 1997).

Sommige conversatie-analytici gaan ervan uit dat de identiteit van de gespreksdeelnemers niet een bestaande entiteit buiten het gesprek is, maar actueel wordt geconstrueerd in de feitelijke interactie (zie o.a. Antaki & Widdicombe, 1998). De meeste theorieën zijn minder radicaal en gaan ervan uit dat gespreksdeelnemers in onderlinge conversatie ook refereren aan het gesprek overstijgende identiteiten, categorieën en andere betekenis genererende factoren (zie onder anderen Abell & Stokoe, 2001).

Analyses van gespreksinteracties kunnen naast de structuur van de gesprekken betrekking hebben op de inhoud. We spreken dan over discours-analyse. Het onderzoek richt zich primair op de inhoud van wat (en wat niet) gezegd wordt en hoe het wordt geformuleerd.

Het is niet verbazingwekkend dat de organisatie van gesprekken en dat wat er wel of niet wordt gezegd, afhangt van de context waarin de interactie plaatsvindt. Afhankelijk van de situatie waarin zij verkeren, nemen mensen andere rollen aan en gebruiken verschillende taalregisters. Een belangrijke contextuele factor betreft de opdrachten en doelen waarmee de gespreksdeelnemers het gesprek ingaan. Dat is bijvoorbeeld het geval in institutionele communicatie. De institutie is een organisatorisch verband met een eigen dynamiek, functies, enzovoort, maar wordt concreet in de interne verhoudingen tussen de medewerkers van de institutie en de interacties tussen instellingsmedewerkers en degenen die gebruik maken van de diensten (zie Sarangi & Slembrouck, 1996). Dat zijn leerlingen, patiënten, mensen met een uitkering, enzovoorts. Zo kan het zijn dat, afhankelijk van de institutionele context, bepaalde institutionele vormen van gespreksvoering ontstaan in sollicitatiegesprekken (Drew & Heritage, 1992), de artspraktijk (Meeuwesen, 1988), de rechtspraak (Komter, 1998) en de kinderscherming (Hofstede, Van Nijnatten & Suurmond, 2001). In institutionele communicatie spelen de doelen en de aard van de instelling of organisatie een belangrijke rol. Het gesprek bij de dokter kan gericht zijn op een diagnose, bij de sociale dienst op de aankondiging van een straffkorting en in de klas op de uitleg van een

wiskundig probleem. Gespreksdeelnemers die een institutie vertegenwoordigen spelen een actieve rol in gesprekken, maar het sluit de activiteit en participatie van andere gespreksdeelnemers niet uit. Patiënten verzoeken een onderzoek, burgers protesteren tegen een strafkorting en leerlingen vragen extra uitleg.

Dit themagedeelte gaat in op sociale interacties in de brugklas. Institutionele doelen zijn kennisoverdracht, motivatie om te leren, het aankweken van een onderzoekende houding, enzovoorts. Hoe komen de institutionele doeleinden van de school tot uiting in de schoolse communicatie? Hoe verschillen leerkrachten in hun pedagogische benadering van leerlingen en op welke wijze uit zich dat in de interacties in de klas?

Steeds speelt de vraag wat het effect is van institutionele communicatie. Lukt het de onderwijskrachten de leerlingen iets bij te brengen? Hebben zij iets geleerd en welke waren dan de factoren die aan dat leerproces bij hebben gedragen? Zijn er speciale groepen leerlingen die eerder afhaken en hangt dat samen met de wijze waarop zij communiceren en er met hen wordt gecommuniceerd? En welke rol spelen leerlingen in de interactie?

In dit themagedeelte wordt daarom ingezoomd op de interactie in de klas. Onderwijssettings zijn vanuit verschillende disciplines bestudeerd. Bekende voorbeelden zijn de etnografische studie van Brice-Heath (1983), de discours-analytische studies van Erickson (1982) en van Sinclair en Coulthard (1975) en de studie van Lemke (1990) over de verbale inwijding van leerlingen in de natuurwetenschappen. Het analiseniveau in dergelijk onderzoek loopt uiteen van macro tot micro. Een terugkerend aandachtspunt vormen de machtsverhoudingen tussen de participanten die tot uiting komen in kwantitatieve verschillen in initiatief en beurtverdelingen tussen bijvoorbeeld docent en leerlingen en tussen meisjes en jongens (Van der Geest, Lenz & Van Tuijl, 1985). Vanuit een constructivistische visie op leerprocessen zijn de kwaliteit van de participatie van leerlingen in klasseninteractie en de rol die docenten daarin kunnen spelen relevante onderzoeksthema's (Mercer, 1992, 1999). Voor meertalige, multiculturele klassen komt daarbij de vraag welke rol de instructietaal speelt in het leerproces. Dit onderzoeksterrein werd als een van de eersten door Schinke-Llano (1983) verkend. Er is groeiende aandacht voor actieve participatie van tweede-taalverwerwers in interactie met moedertaalsprekers (zie o.a. Pica, 1994) en betekenisonderhandeling binnen en buiten de schoolse setting (voor een overzichtsstudie zie Chaudron, 1988). Taalverwerving speelt ook een rol bij de conceptuele ontwikkeling in andere vakken dan taal. In het Nederlandse taalgebied zijn hier verkennende studies verricht door Van den Branden (1995) en Hajer (1996) die naturalistische observaties in meertalige klassen uitvoerden en transcripten analyseerden op kwantiteit en linguïstische kwaliteit van leerlinginbreng in klasseninteractie.

De etnografische en interactie-analytische onderzoeksmethoden van het MPS-project maken aspecten van de dagelijkse gang van zaken in klassen aanschouwelijk waar deze met andere onderzoeksmethoden vaak onzichtbaar bleven. Elbers c.s. laten zien wie in de interacties initiatieven neemt en hoe die al dan niet leiden tot gezamenlijke kennisconstructie. Hoe participeren leerlingen in het onder woorden brengen van wiskundige problemen en worden ze daarbij geholpen door de docent? De betekenisconstructie tijdens de wiskundelessen speelt ook een belangrijke rol in de bijdrage van Van Eerde c.s. Een centrale vraag in elke onderwijssituatie is uiteraard of de leerlingen begrijpen wat de opdracht is. Heeft de context waarin het probleem wordt gepresenteerd een rol in de mogelijkheid voor leerlingen wiskundige problemen in eigen bewoordingen uit te drukken?

Wat is de rol van de docent om elkaar te helpen die wiskundige problemen in eigen termen te herformuleren? Pels zoekt niet alleen naar patronen van deelnemen, maar ook naar patronen van non-participatie aan de lessen door leerlingen.

De belangrijkste bron bestaat uit de geobserveerde lessen, maar de *stimulated recall* interviews met leerlingen en docenten brachten de perspectieven van de participanten duidelijker naar voren. Het onderzoek startte met een speciaal accent op Marokkaanse leerlingen omdat juist die groep slecht presteert. De onderzoeksresultaten 'rekenen af' met de grove indeling van leerlingen naar etnische afkomst in veel survey-onderzoek. In de micro-analyses manifesteren deze leerlingen zich niet als een specifieke categorie.

In het onderzoek werden lessen wiskunde nauwkeurig bestudeerd in twee brugklassen in het voortgezet onderwijs in een van de vier grote steden in de Randstad. De nadruk op sociale interactieprocessen en op processen van betekenisconstructie in klassen biedt een mogelijkheid tot theoretische verdieping. Tegelijkertijd is de generaliseerbaarheid van dit type onderzoek beperkt.

Literatuur

- Abell, J., & Stokoe, E. (2001). Broadcasting the royal role: Constructing culturally situated identities in the Princess Diana *Panorama* interview. *British Journal of Social Psychology*, 40, 417-435.
- Antaki, C., & Widdicombe, S. (Eds.) (1998). *Identities in Talk*. London: Sage.
- Brice Heath, S. (1983). *Ways with words: language, life and work in communities and classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Branden, K. van den (1995). *Negotiation of meaning in second language acquisition: a study of primary school classes*. Proefschrift, K.U. Leuven.
- Chaudron, G. (1988). *Second language classrooms. Research on teaching and learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Drew, P., & Heritage, J. (Eds.) (1992). *Talk at work: Interaction in institutional settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erickson, F. (1982). Classroom discourse as improvisation: relationships between academic task structure and social participation structure in lessons. In L.C. Wilkinson (Ed.), *Communicating in the classroom* (pp. 153-181). New York: Academic Press.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Geest, T. van der, Lentz, L., & Tuijl, H. van (red.) (1985). *Voeten stil, jongens! Over interactie, (allochtone) leerlingen en mondelinge taalvaardigheid*. Enschede: Stichting leerplanontwikkeling.
- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An essay on the organization of experience*. New York: Harper.
- Hajer, M. (1996). *Leren in een tweede taal. Interactie in vakonderwijs aan een meertalige mavo-klas*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Have, P. ten (1997). Een basisprocedure voor conversatie-analytisch onderzoek. In L. Meeuwesen & H. Houtkoop-Steenstra (red.), *Sociale Interactie in Nederland* (pp. 15-42). Utrecht: ISOR.
- Hofstede, G., Nijnatten, C. van, & Suurmond, J. (2001). Communication strategies of family supervisors and clients in organizing participation. *European Journal of Social Work* 4, 131-142.
- Komter, M. (1998). *Dilemmas in the courtroom. A study of trials of violent crime in the Netherlands*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Leeman, Y., & Phaet, K. (red.) (1998). Onderwijs en multiculturaliteit. Themanummer. *Migrantenstudies*, 14, 66-151.
- Leeman, Y., & Volman M. (1999). Inclusief onderwijs: receptenboek of zoektocht. Over diversiteit in de klas en onderwijskundig onderzoek. *Comenius*, 19, 17-35.
- Lemke, J.L. (1990). *Talking Science. Language, learning and values*. Norwood: Ablex.

- Meijnen, G.W. (red) (1997). *Onderwijs, opvoeding en sociale integratie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Mercer, N. (1992). Culture, context and the construction of knowledge in the classroom. In P. Light & G. Butterworth (Eds.), *Context and cognition. Ways of learning and knowing* (pp. 28-46). New York: Harvester Wheatsheaf.
- Mercer, N. (1999). *Samen leren. De praktijk van interactief onderwijs*. Utrecht: Sardes.
- Meeuwesen, L. (1988). *Spreekuur of zwijguur: somatische fixatie en sekse-asymmetrie tijdens het medisch consult*. Academisch proefschrift, Nijmegen.
- Pica, T. (1994). Research on negotiation: what does it reveal about second-language learning conditions, processes, and outcomes? Review article. *Language Learning*, 44, 493-527.
- Sarangi, S., & Slembrouck, S. (1996). *Language, bureaucracy & social control*. London/New York: Addison Wesley Longman.
- Schinke-Llano, L. (1983). Foreigner talk in content classrooms. In H. Seliger & M. Long (Eds.), *Classroom oriented research in second language acquisition* (pp. 146-160). Rowley: Newbury House.
- Sinclair, J.M., & Coulthard, M. (1975). *Towards an analysis of discourse. The English of teachers and pupils*. Oxford: Oxford University Press.
- Teunissen J., & Matthijssen, M. (1996). Stagnatie in onderwijsonderzoek naar de etnische factor bij allochtone leerlingen: een pleidooi voor theoretische en methodologische vernieuwing. *Sociologische Gids*, 18, 87-99.